

Spotřeba statků a volný čas jsou charakteristické znaky soudobé společnosti na Západě, říká Heinrich Bauer (*Erziehung in der Konsum- und Freizeitgesellschaft*, Pädagogische Revue, 1965/3, str. 201–206). Společnost jako základní způsob lidského bytí, je ve své dějinné skutečnosti určována mnohými činiteli, mezi něž patří také hospodářství a výroba. Každá společnost musí hospodařit, chce-li existovat. Nejde ovšem o lhostejnou, libovolnou činnost. Jejím smyslem je uspokojit základní lidské potřeby. Zvíře nehospodaří, je vedeno instinktem. Člověk si musí s použitím své inteligence své potřeby vydobýt. Proto musí hospodařit. Hospodářství se tak stává konstitutivním prvkem lidské existence a celé společnosti — at se to odtažitým idealistům líbí či nelíbí. Do jaké míry jím jest, vidíme již z toho, že daleko překračuje prosté uspokojování základních lidských potřeb. Potrava nejen uspokojuje hlad, ale stává se požitkem, oděv se stává módou, příbytek se mění ve vtil. Nadbytek statků, luxus, uvolňuje člověka z pouhé animality, z přírodní nutnosti. Člověk překonává nutnost, zakládá kulturu. Při veškeré kráse kulturních hodnot nesmíme zapomenout, že její hmotný kořen je hospodaření. To vše se odehrává ve společnosti a skrze ni. Neexistuje hospodaření mimo společnost. Formy a obsahy obou oblastí jsou na sebe podstatně vázány. Nemohlo by se říci, že se tak dostáváme do nebezpečné blízkosti marxismu, mluvce o této podstatné vazbě hospodářství, společnosti a kultury? „Je jisté“, praví autor, „že nějaká věta není už prolo nesprávná, pochází-li od Marxe, právě tak jako třeba filosofická teze není už proto správná, že je od Platona. Nutno věcně zkoumat záležitost a konstatovat, že existuje jakýsi vztah mezi společností, hospodářstvím a kulturou. Marx viděl v materiální „základně“ určující faktor tohoto vztahu, jímž je vždy určován obsah »nadstavby«. Poněvadž Marxovi nešlo jen o samoučelné poznání, nýbrž o to »svět změnit«, vyvodil z teoretickofilosofického poznatku praktické politické závěry... Teoreticko-filosofickou tematiku však krok za krokem vzal za svou obor sociologie, který byl později ustaven jako sociologie vědy. Je lhostejné, chápeme-li vztah společnosti, hospodářství a kultury ve smyslu Karla Marxe nebo Maxe Schelera či Karla Mannheima, nebo se připojíme k jiným pojetím moderní sociologie vědy, jistým zůstává, že tento vztah existuje; že kultura není oblast pro sebe, která existuje nezávisle na »výrobních poměrech«, ale také opačně; že hospodářství závisí na všeobecném stavu kultury společnosti; že tedy, z hlediska celku, kultura a hospodářství jsou úzce spojeny ve společnosti, že ji určují a samy jsou jí určovány“ (str. 202).

O naší dnešní společnosti se už dlouho říká, že je to průmyslová pracovní společnost; je určována prací, která zase je převážně určována průmyslem, a způsob průmyslové práce má samozřejmě důsledky pro pracovní morálku. Tak, jako si rolníci a řemeslníci vy-

tvorili specifický pracovní étos, aby zvládli svou práci, musil i dělník v průmyslu vyvinout etické kvality, úměrné jeho pracovní situaci. Odborná literatura jich vypočítává nemálo: pílí, spolehlivost, přesnost, svědomitost, pocit odpovědnosti, přizpůsobivost apod.

Pro naši společnost jsou typické dva protichůdné znaky: na jedné straně stálý postup mechanizace a automatizace, která přináší pracujícím stále více volného času, a na druhé straně neméně stupňovaný shon a chvat, vedoucí nakonec k infarktům. Netřeba tu zastírat problém frázemi o „démonii“ nebo „pomstě“ techniky. Je nutno metodicky čistě postavit olázkou a ptát se, oč tu vlastně jde. V podstatě se tu děje něco velmi jednoduchého: Na místo pracovního shonu nastoupil spotřební shon. Větší míra volného času umožňuje člověku větší luxus. K tomu ho nevede žádná nouze, nýbrž cosi horšího: chtíivost mít vše, co svět poskytuje. Je to přání samo v sobě špatné? Sotva, protože právě možnost vyrábět a mít přebytek statků je pro člověka typická. Obžaloba kultury a oslava přírody by vedla jen zpátky k animalitě, at už bychom šli ve stopách Diogena, Rousseaua nebo Spenglera. Ovšem neexistuje nic, co by se u člověka nemohlo obrátit nejen v nouzi, nýbrž i v osvobození od ní. Nouze se mu obrací v nemilosrdnou tvrdost kalvínsko-kapitalistické pracovní morálky, osvobození od nouze se obrací v požitkářství. Možnost podobného obrácení ovšem není argument proti oprávněnosti úsilí, aby se člověk osvobodil od bíd a nouze, aby měl dosti statků a volného času. Nedůvěra zde plyne z hluboce zakořeněného manicheismu, který je skrytým základem kapitalistické pracovní morálky. Od takového nazírání bychom se měli poněkud osvobodit a nazírat na svět jako na úkol a poslání, které nám bylo svěřeno“.

Převrácení hodnot však v naší soudobé společnosti trvá. Osvobození od nedostatku a hojnost volného času přišly poměrně rychle a lidé nevědí, co s tím počít. Člověk, v době automatizace osvobozený od nevolnictví stroje, potřebuje novou morálku, étos konzumu. K tomu je třeba lidí teprve vychovávat. A jak sporná je dnes tato výchova, o tom se pedagog denně znova přesvědčuje. Vysvětlovat tyto nesnáze tím, že mladí lidé jsou dnes morálně horší, je pouze únik do sebeklamu. Je to, jako bychom horší prospěch ve škole chtěli vysvětlit poklesem inteligence. Fakt je, že výchova k výše uvedenému seznamu pracovních „ctností“ nezapadá do světa dnešní průmyslové práce, poněvadž nepatrný přínos pracovní morálky, který mladý člověk získá v dopoledních hodinách školní výuky, ztratil odpoledne a večer ve společnosti konzumu a volného času. „Každá reklama konzumu stokrát vyvrací pedagoga, který se při hlášení pracovní morálky musí jevit očím této konzumní společnosti jako staromódní, naivní a zaostalý. Zde také je, mimochodem řečeno, skutečná příčina vysvětlující radikální ztrátu učitelova prestiže v naší společnosti a tím i nedostatek učitelstva, který v budoucnosti bude ještě větší“ (str. 204).

Během 20. století klesla pracovní doba

o třetinu, tj. z 60 na 40 hodin týdně. Úměrně k tomu vzrostl volný čas z 36 na 56 hodin, tedy více než o polovinu; zatímco tedy před 1. světovou válkou byla pracovní doba o 40 % větší než volný čas, dnes je tomu naopak. Tím se po prvé v dějinách lidstva dostává do popředí otázka volného času. Nejsme už pracovní společností, nýbrž společností volného času (Freizeitgesellschaft). Práce v této společnosti se stává neviditelnou, a to trojím způsobem:

1. S počátkem industrializace byla práce přesunuta do továren a úřadů, a tím se stala pro člověka stejně neskutečnou jako narození, nemoc a smrt, které také byly z rodinného prostředí přeneseny do ústavů a nemocnic — což hluboce zasáhlo do základních životních zkušeností člověka.

2. Práce je zmechanizována a automatizována do té míry, že jednotlivec vůbec už nepřehlédne pracovní proces jako celek. Tato dělba práce rovněž hluboce poznamenala zkušenost dnešního člověka.

3. Práce se stala vlastně obtížným omezením volného času, který kvalitou a intenzitou téměř úplně vyplňuje obzor vědomí dnešních lidí.

Tím, že se práce stává neviditelnou, mizí její lidský smysl, pracovní étos se stává bezpředmětným a výchova k němu pozbývá cíle. Nezasahuje to, co má na mysli. Co však může a musí tato výchova zasáhnout, je konzum. Musí tedy vychovávat k étosu konzumu. Zde ovšem je před naší ametafyzickou a nenáboženskou společností úplná tabula rasa. Před jakými zcela novými antropologickými a metafyzickými problémy stojíme, vidíme, redukuje-li například v duchu pracovní dobu na nulu. Příští století nám přinese takovou konzumní společnost a nevidané množství volného času. Pracovní výchova naprosto nevystačí s dříve platným truismem, že práce oslazuje život. Mnohokrát už nám ho jaksepatří ztrpčila. Proto lidé tak rádi snlí o šlaťafii, kde se nemusí nic dělat. I v Moravě Utopii se pracuje nejvýše šest hodin denně. Dnes je tato utopie před námi na dosah ruky a s ní ovšem nespočet otázek, z nichž nejzávažnější je tato: Co nastoupí fyziologicky a psychologicky na místo práce? A co bude, až si člověk nebude dobývat chléb v potu tváře, jak říká bible, nýbrž bude jen sbírat smetančku z povrchu života?

Mnoho bude třeba nově promyslet, chceme-li alespoň napůl zdolat úkoly, které uloží příští století. Výchova bude účinná a prospěšná jen tehdy, zaměří-li se k nové společnosti konzumu a volného času, a uzná-li kategorie služby a kázně za nosné pilíře svobodného lidského rozhodování.

K značně podobným závěrům dospívá v téže revui Werner Schütz (*Kultur und Erziehung in staatlicher Sicht*, str. 1–8). Člověk v buržoasní společnosti je ohrožen odcizením. Na jedné straně je člověkem, na druhé zaměstnancem. Mezi těmito krajnostmi není téměř spojení. Zaměstnanec v závodě nakonec nechápe, co dělá. Výrobek nevidí a k tomu, co nevidí a nechápe, nemůže mít citový vztah.

Člověk v průmyslové společnosti je ohrožen „privátností“, nesouvislostí s celkem života, izolací. Pro všechny vymoženosti kultury je jeho svoboda prázdna. Je to svoboda spíše uvolněná „od něčeho“ než směřující vědomě „k něčemu“. V této struktuře práce je skryta labilita moderní kapitalistické společnosti. Tato společenská vratkost vysvětluje, proč se izolovaný jedinec stává snadnou kořistí demagogických hesel a ideologických mystifikací. Za horečnou vnější činností číhá plíživě nebezpečí nudy a dlouhé chvíle z přemíry volného času. Neutralizovat nebezpečí, která odtud hrozí, patří k hlavním úkolům současné výchovy. Abstraktní étos a idealistické výzvy v kantovském smyslu jsou málo platné bez podstatné změny ekonomické a psychické situace. Dílovedoucí v továrně nebo mistr, zaškolující mladé dělníky, má obdobné potíže jako učitelé ve škole. Jsou konfrontováni s žáky, kteří jsou odrazem technické revoluce. Vlastní jejich potíže nejsou v oblasti ekonomické a věcné, nýbrž v oblasti duchovní. Odcizení, které je důsledkem technického procesu a dělby práce, může lehce vyústit v tupý, záporný „resentment“. Autor si uvědomuje nevýhodu pluralistické demokracie a jejich ideologických pozic proti jednotnému světovému názoru v socialistických zemích. V této souvislosti se mu jeví velmi naléhavým problem volného času, aby svoboda nezvětšovala nejistotu individua. V nedaleké budoucnosti čeká autor souleť dvou navzájem soupeřících sil a komplexů: Utká se klasická tradice filosofie, literatury a umění, které chtějí člověka zlepšit, se spotřebním průmyslem, směřujícím k požitku a ulehčení života. Tedy oblast pravdy a bytí s oblastí zábavy a zdání. Výsledek není předem jasný. Nic nezaručuje, že zařízení například jako tisk, rozhlas a televize nebudou zneužity k nevážné výplni volného času. Praxe církevního života v USA ukazuje, že ani náboženská oblast není jistá před těmito deformacemi. Bude-li život probíhat pouze živelně, bude se prohlubovat podkop a vakuum pod kulturním životem společnosti a národ se poženě nenasytně jen za víkendovými zábavami. Pouze jasné vědomí úkolů a promyšlené, pevně jednáni nám pomohou přes tuto krizi. Terapie, kterou autor závěrem nabízí, zůstává ovšem v mezích kulturní politiky, nedotýká se hospodářské přestavby a změny výrobních poměrů. Podle jeho mínění postací vzdělání, lepší školy a lepší učitelé.

Z jiných posic a na základě jinak diferencovaného materiálu postupuje západoněmecký lékař J. Bodamer. (*Der Mensch ohne Ich a Der Mann von heute*.) Podle něho postup techniky má neblahý vliv na duchovní a mravní život. Maximální konzum stojí proti osobnosti. Technika znamená průmysl, plnou zaměstnanost a maximální odbyt. Spotřeba vyrobených statků je příkaz doby. Reklama vede k maximálnímu konzumu. Používá metod rafinovaných i vulgárních. Bodamer upozorňuje na postupující erotizaci a sexualizaci reklamy, která bez ostychu a zábrán míří k jedinému cíli: k maximálnímu konzumu. Technický efekt přináší defektnost osobnosti. Člověk není pánem techniky, nýbrž její obětí.